

LISONIY PARADIGMA VA LISONIY TASNIF

*Jizzax davlat pedagogika universiteti**O'zbek tili va adabiyoti fakulteti**614-24-guruh talabasi**Shahriyeva Muattar*

ANNOTATSIYA

Ushbu tezisda paradigm va lisoniy atamasi nima ekanligi va uning qanday kelib chiqqanligi haqida batafsil ma'lumot beradi. Ushbu atamaning tarixiy kelib chiqishi va tilshunos olimlarning olib borgan tadqiqod natijalari asosida paradigma yanada rivojlanib hozirgi paytda ishlatilayotgan manolarini keng yoritib beradi.

Kalit so'zlar: paradigma, sintaktik paradigma, leksik paradigma, morfologik paradigma, proto-lingvistik, qiyosiy tarixiy paradigma.

KIRISH

Tilshunoslikda paradigma atamasi - so'zning o'ziga xos grammatik toifalariga muvofiq modifikatsiyasini aks ettiruvchi bitta so'z shakllari tizimi; pasayish yoki konjugatsiya turining namunasini bildiradi. "Paradigma" tushunchasi so'z yasashida, leksikologiyada va sintaksisda ham qo'llaniladi.

Paradigma - bir xil leksemaga mansub, ammo grammatik ma'nolari turlicha bo'lgan so'zlarning tartiblangan to'plamidir.

"Paradigma" atamasi yunoncha «παράδειγμα» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, tarjimasi «namuna, namuna, model» degan ma'nolarni ifodalaydi.

Birinchi marta "paradigma" atamasi 19-asr oxiri - 20-asr boshlaridagi shveysariyalik tilshunos Ferdinand de Sossyur tomonidan bir xil xususiyatlarga ega bo'lgan elementlar sinfini belgilash uchun ishlatilgan.

Tilshunoslikdagi paradigma ma'lum bir leksemalar sinfi uchun grammatik ma'noning o'zgarishini (holatlar, sonlar, jins va boshqalarni) namoyish etishga imkon

beradigan jadvallar shaklida ishlab chiqilgan (ya'ni bitta so'zning turli shakllarini o'zgartirmasdan ma'nosi).

Paradigmalar Yevropa tillarida ham qo'llaniladi. Masalan, ingliz tilida noto'g'ri fe'llarni quyidagi shakllar bilan bog'lashingiz mumkin:

Infinitive - go;

Oddiy o'tgan zamon
fe'l-went; O'tgan zamon
sifatdoshi-gone.

Agar lingvistik birliklar taqqoslash va qarama-qarshilik munosabatlari bilan o'zaro bog'liq bo'lgan elementlardan tashkil topgan tizim sifatida qaralsa, unda bu holda paradigmatika sodir bo'ladi.

Morfologik nazariyalarni o'rganadigan ba'zi tilshunoslarning fikriga ko'ra, paradigmalar morfologiyaning markaziy tushunchasi bo'lib, so'zni alohida morfemalarga ajratish ixtiyoriy ma'noga ega.

Tilshunoslikda paradigmalarning turlari
Tilshunoslikda to'rt xil paradigmalar ajratiladi:

Morfologik
paradigma; Leksik
paradigma;
So'z yaratish
paradigmasi; Sintaktik
paradigma.

Morfologik paradigma (ba'zan "grammatik" deb ham yuritiladi) - bu bitta ildizdan grammatik ma'nolarini o'zgartirish orqali hosil bo'lgan so'zlar tizimi. Ba'zi hollarda rad qilingan yuqoridagi "bosh" so'zi morfologik paradigmaning namunasidir.

Leksik paradigma semantik jihatdan bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan so'zlarni (antonimlar, sinonimlar, paronimlar, omonimlar, guruhlar, semantik maydonlar va boshqalar) birlashtiradi (masalan, do'st yoki dushman, uy qurish).

So'z yasaliş paradigmasi - bu bitta o'zakdan (hosiladan) kelib chiqqan, ammo turli xil semantik va grammatik ma'nolarga ega bo'lgan so'zlar to'plamidir (masalan, "tajriba" so'zidan to'rtta hosila hosil bo'lishi mumkin: tajribali, tajribali, tajribasiz, tajriba).

Sintaktik paradigma - bu bir xil so'zlardan tuzilgan, ammo grammatik ma'no jihatidan farq qiluvchi jumlarlar tizimidir. An'anaviy ravishda sintaktik paradigma sakkiz muddatli hisoblanadi: sintaktik indikativning uchta shakli (hozirgi, kelajak, o'tmish) va sintaktik haqiqiy bo'lmagan kayfiyatning beshta shakli (rag'batlantiruvchi, subjunktiv, kerakli, shartli, majburiy).

Tilshunoslikning ilmiy paradigmalari

Yuqorida muhokama qilingan va faqat tilshunoslik masalalari bilan bog'liq bo'lgan paradigmaning ta'rifidan tashqari, ushbu atamaning barcha ilmiy fanlarga taalluqli umumiy tan olingan ta'rifi mavjud.

Ushbu ma'noda paradigma - bu ilmiy jamoatchilik tomonidan ma'lum bir fanning (yoki fan guruhining) dominant asosi sifatida tan olingan ilmiy tushunchalar, teoremlar, tamoyillar va boshqalar tizimidir. Ushbu asos hozirgi ilmiy yutuqlardan kelib chiqqan holda yaratilgan bo'lib, ilmiy tadqiqotlar uchun u vositalarni taqdim etadi, asosiy yo'nalishlarni belgilaydi, o'rganilayotgan muammoni modellashtiradi va uning yechimlarini ishlab chiqishga imkon beradi.

Lisoniy birliklar deb lingvistik xabarlarini tahlil qilish mumkin bo'lgan birliklarga aytiladi. Ba'zi olimlar til birliklariga nutqqa xos birliklarni ham qo'shib tavsif qilishadi chunki tilshunoslikda til va nutq bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydi. Ba'zi olimlar esa til va nutq birliklarini bir-biridan ajratishadi. Lekin haligacha tilshunoslikda til va nutq birliklarini belgilashda aniq o'lchov mavjud emas. Ko'pgina tilshunos olimlar lisoniy birliklar sifatida fonema, morfema va leksemani, nutq birliklari sifatida esa tovush, harf, so'z, so'z birikmasi, gap va matnni e'tifof etishadi.

Lisoniy birliklarning eng kichigi **fonema** hisoblanadi va uning vazifasi so'zlarning ma'nosini farqlashdir. Fonemani boshqa mayda qisimlarga ajralmadi. U

tildagi eng kichik birlik bo'lishiga qaramasdan, katta vazifa bajaradi. Hamma til birliklarining ichida fonema mavjuddir. Fonema nutqda tovush yoki harf sifatida voqelanadi. Hamma tovush yoki harf fonema bo'la olmaydi. So'zlarda ma'no farqlashga xizmat qilayotgan tovushgina fonema bo'la oladi. Masalan: **bosh- tosh** so'zlarida b tovushini o'rniga t tovushini qo'ysak yangi boshqa ma'nodagi so'z hosil bo'ldi. Bu so'zda faqat **t** tovushiginafonema hisoblanadi chunki bu tovush ma'no farlash uchun xizmat qilayapti. Nutq tovushi va harf so'z va qo'shimchalar tarkibida keladi lekin fonema so'zlaryoki boshqa birliklar tarkibida mavjud bo'lmaydi. U til foydalanuvchilarining ongida yakka holda mavjud bo'ladi.

Fonemadan keying lisoniy birlik **morfema** hisoblanadi. Morfemaning vazifasi grammatik ma'no ifodalash yoki so'z yasash hisoblanadi. Fonema ma'no farqlovchi eng kichik birlik bo'lsa, morfema ma'no anglatuvchi eng kichik lisoniy birlik hisoblanadi. Shuning uchun ham morfemani boshqa kichik ma'noli qisimga bo'lishning iloji yo'q. Masalan: olam morfemasini olaylik, bu morfemani o-la-m deb yana kichik bo'laklarga bo'lganimizda o yoki la kabi qisimlar hech qanday ma'no anglatmaydi.

Tilshunos olim Burling (1992) morfemalarni ikkiga ya'ni **o'zak** va **qo'shimcha morfema** kabi ajratgan va bunga boshqa tilshunoslar ham ittifoq qilishgan. Burlingning fikriga ko'ra, so'z sifatida yakka o'zi ma'no anglata oladigan morfemalar o'zak morfemalar, so'zga qo'shilib qo'shimcha ma'no berishga yoki yangi so'z yasashga xizmat qiladigan morfemalargar qo'shimcha morfemalar deyiladi. Masalan: lolazorda so'zida uchta morfema mavjud. Ular **lola**, **-zor** va **-da** morfemalaridir. Bu morfemalardan lola morfemasi o'zak ya'ni mustaqil morfema, -zor, va -da morfemalari esa qo'shimcha morfema hisoblanadi. Chunki ushbu qo'shimcha morfemalar so'zga qo'shilsagina ma'no anglatishi mumkin. O'zakka qo'shilmasdan turib yakka o'zi ma'no anglata olmaydi.

Leksemaning boshqa ma'nolarini hosil bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qilgan ma'nosi asos ma'no deyiladi. Masalan: qosh so'zining "yuzning ko'z ustidagi yoysimon tuksimon qismi" ma'nosi asos ma'no hisoblanadi.

Leksemaning asos ma'nodan kelib chiqib hosil bo'lgan ma'nosi yasama ma'no deyiladi. Uni ba'zi manbalarda hosila ma'no deb ham uchratishimiz mumkin. Masalan: qosh so'zining "old qisim, turtib chiqqan joy" (ayvonning qoshi) ma'nosi yasamama'no hisoblanadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek lisoniy birliklar til birliklaridan tubdan farq qilib, ular o'z ichiga fonema, morfema, leksemani oladi. Bu lisoniy birliklar ishlatilish o'rni, vazifasi, tuzilishiga ko'ra bir biridan farqlidir. Fonema lisoniy birliklarning eng kichigi bo'lib, so'zlarning ma'nosini farqlashga xizmat qilib bersa, morfema ma'no anglatuvchi eng kichik lisoniy birlik bo'lib, grammatik ma'no ifodalaydi. Leksema ham eng kichik ma'no anglatuvchi birlik hisobladiva uning morfemadan farqi grammatik ma'no emas lug'aviy ma'no anglatishidadir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ushbu dalillar shuni ko'rsatadiki, paradigmaning kelib chiqishi uzoq tarixga ega va uning rivojlanishi tilning sayqallanib yanada ma'noli bo'lishiga o'z hissasini qo'shadi. O'sha paytdagi yozuvchi, olim va tilshunoslar paradigmaning ko'pgina yo'nalishlarini topishgan lekin o'z isbotini topmaganligi sababli tilshunoslik kitoblariga kiritimagan. Ammo tilshunos Ferdinand de Sossyur ushbu atamani keng o'rganib uni birinchi marta qo'llab uni xususiyatlarini keng yoritganligi bilan tarixda muhrlanib qolgan. Hozirgi paytda ham uni o'rganib ilmiy ishlar olib borayotgan nomzodlar bir qanchani tashkil etadi. Shu bois, paradigma bundanda yuqori o'rganish va tadqiqodlarga boydir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., va boshqalar Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: 2009.
2. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. -Toshkent: O'qituvchi, 1993.
3. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -Toshkent: O'qituvchi, 1995.
4. Nurmonov A. Lingvistik belgi nazariyasi. - Toshkent: Fan, 2008.

5. Robbins Burling, Patterns of language: Structure, variation, change. SanDiego: Academic, 1992.